

Temel Tartışma Konularıyla “Deizm” ve Eleştirisi

Merziye Kanaath

Özet

Deizm, takriben 17.yy.'da Aydınlanma, Reform ve Rönesans dönemleriyle başlamış ve yükselişe geçmiştir. Ortaya çıkışı itibarıyla Deizm hem akli merkez edinmenin bir sonucu hem de Hristiyanlığın akidevî bozuk inanışlarına bir tepkidir. Ayrıca kilisenin zulmü ve papazların fasit amelleri Deizm ve Ateizm gibi akımlara yönelişi hem doğurmuş hem de hızlandırmıştır. Bunun sonucunda Deizm, Tanrı'yı inkâr etmemiş ancak gönderilmiş bir dinin varlığını reddetmiştir. Bunun yerine 'doğal din' dedikleri akil merkezli bir din anlayışı geliştirmişlerdir. Bu anlayışta itikadî konuda akli esas alırlarken, amelî konular da ise ahlaklı olmayı ön planda tutmuşlardır. Yani insanın Tanrı'ya karşı sorumluluğunda ahlaklı olmak en önemli sorumluluktur. Bunun yanında Deizm, tek tip bir düşünce sistemi olarak kabul edilemez. Kendi içinde farklı türlere ayrılmış, kimi âleme müdahale etmeyen Tanrı anlayışını kabul ederken, kimi Tanrı'nın âlemle ve insanla ilişkisinin var olduğunu kabul etmiştir. Ahiret konusunda ise ihtilaf vardır. Bazı Deistler ölüm sonrası bir hayatı kabul ederken, bazıları ölüm sonrası bir hayatı reddetmişlerdir. Kötülük konusunda ise tenzihçi bir anlayış içinde olmuş, Tanrı'yı kötülüğün sebebi görmeyerek, suçun insandan kaynaklandığını savunmuşlardır. Deizm ile klasik dinlerin temel ayrılma noktaları bu konular olduğu için biz de bu makalede bu konulara değindik. Daha fazlasına makale sınırlarını aşacağı için girmedik. Devamında ise klasik dinî cepheden Deizm'e yönelebilecek bir dizi eleştiriyi zikrettik. Bu eleştirilerin temelinde ise âleme müdahale etmeyen Tanrı, ahiret ve ahlak gibi konuların akılla kesin bir biçimde ortaya konulup, inanç haline getirilmelerinin zorluğu yer alır.

Anahtar Kelimeler: Deizm, Akıl, Doğal din, Tanrı, Ahlak, Ahiret, Hristiyanlık

“Deizm” Kelimesinin Kökeni ve Anlamı

Deizm Latince'de “Tanrı” anlamına gelen “deus” kelimesinden türetilmiş olup Grekçe'de yine “Tanrı” anlamındaki “theos”tan gelen teizm terimiyle aynı sözlük anlamına sahiptir. Deizm'in ıstılahî manası ise; yetkin bir varlık olarak Tanrı'nın varlığına duyulan inanç, yaradıcılık demektir. Vahyi, vahyin bildirdiği Tanrı'yı ve dini inkâr ederek, yalnızca akıl yoluyla kavranan bir Tanrı'nın varoluşuna inanmadır.¹

Öfkeli reddiyelerle önceleri ateizm ile özdeşleştirilen Deizm'in günümüzde kazandığı anlamı ile tarifi, Dryden'in 1682 tarihli 'Religio Laici' adlı şiirine yazdığı sunuş ile Samuel

¹ Cevizci, Ahmet, “Deizm”, Felsefe Sözlüğü, Pradigma Yayınları, İstanbul, 2002. s 255

Johnson'un 1755'te neşrettiği 'Dictionary'de görülmektedir. Bu metinlerde Deizm'in, herhangi bir vahyedilmiş dine bağlı olmaksızın Tanrı'nın varlığını kabul etmek, bununla birlikte O'nun ilim ve irade gibi sıfatlarını reddetmek, böyle bir varlığın âlemde tesirleri gözlenen veya tezahür eden hikmet ve inâyetinin bulunmadığına inanmak, ahireti inkâr, hususi bir dine ait -Tanrı'nın varlığı dışındaki- bütün itikat esaslarını reddetmek anlamına geldiği belirtilmiştir.²

Deizm, savunucuları tarafından 'doğal din' olarak kabul edilmiştir. Voltaire ise doğal dinden ne anladığını şu şekilde tarif eder: "Doğal dinden anladığım insan ırkı için müşterek olan ahlak ilkeleridir". Voltaire bütün insanlara en uygun olan dinin, bütün resullerin ve eski çağlarda yaşayan bilgelerin dini olduğunu, kurallarının bir Tanrı'ya tapmak, doğru olmak, insanları sevmek, yanlış hareketleri müsamaha ile karşılamak, fırsat buldukça iyilik etmektir. Ona göre Tanrı'ya en fazla layık olan ve Tanrı'nın bütün kalplere ilham ettiği tek geçerli din budur.³

Aslında Deizm'in en yaygın manası Tanrı'yı kabul edip, dini ve vahiyle ilgili her şeyi reddedip akli insanın dini, kilisesi, camisi kılmaktır. Tabi ki Deizm, diğer ideolojiler gibi tek tip kalmamış, farklı görüşler ortaya çıkıp, kendi içinde birtakım bölünmeler yaşamışlardır. Bu ise yukarıda verdiğimiz tanımın dışına çıkan bazı Deist anlayışların da var olması demektir. Ancak Deizm'in anlamı genel olarak yukarıda aktardığımız gibidir.

Deizm'in Ortaya Çıkışı

16. yüzyıldan itibaren Hıristiyan dünyasında başlayan felsefî ve teolojik tartışmalarla birlikte teizm terimi Ortodoks inançları savunan kesim için, deizm ise geleneksel inançlardan sapan düşünürler için kullanılmaya başlanmıştır. 'Deizm' kelimesinin ilk kullanılışlarından birine, Calvinci bir ilâhiyatçı olan Pierre Viret'nin 'Instruction chrestienne' (Cenova 1564) adlı eserinde rastlanmaktadır. Viret bu eserinde, kendilerini ateistlerden ayırmak için 'deist' ismini alan bir grup filozof ve edipten bahsetmiş, kimliklerini vermediği bu kişileri, Allah'a ve O'nun âlemi yarattığına inanmakla birlikte İsa Mesih'i ve Hıristiyanlık doktrinlerini inkâr eden ateistler olarak suçlamıştır.⁴

17. yüzyılda kilisenin baskıcı tutumuna karşı bilimsel düşüncenin evrimi başlamış, bu da aydınlanma döneminin fitilini ateşlemiştir. Bu aydınlanmanın kökeninde Descartes'le başlayan eleştirel bakış açısı yatar. Aydınlanma düşüncesinin temeli, aklın işleyişini kilisenin boyunduruğundan kurtarıp, akli özgür kılmaktır. Macit Gökberk bu dönemi "Aydınlanma, insanın düşünme ve değerlemede din ve geleneklere bağlı kalmaktan kurtulup kendi akli, kendi görgüleri ile hayatını aydınlatmaya girişmesidir." şeklinde açıklar. Kant ise şöyle tanımlar: "Aydınlanma insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin-olmayış durumundan kurtulup aklını kendisinin kullanmaya başlamasıdır."⁵

² Hüsameddin Erdem, "Deizm", tdv İslâm ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (17.08.2021).

³ Yrd. Doç. Dr. Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 224.

⁴ Hüsameddin Erdem, "Deizm", Tdv İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (17.08.2021).

⁵ Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 325.

Aydınlanma dönemi, insanın doğaüstünden doğal olana, metafizik olandan fizik olana yöneldiği bir dönemdir. Bu dönemde bu yönelişin temelleri atılmış, buna mâni olan engeller ortadan kaldırılmıştır. Eğer bu yönelişe kilise engel olmuşsa kilise, Hristiyanlık dini engel olmuşsa Hristiyanlık, yönetim engel olmuşsa o yönetim sistemi değişime uğramıştır. Kısacası her şey insanın aklına yönelişinin rengini almış, akli ön plana çıkarmaya en-deksli dizayn edilmiştir.

Kant’ın “Aklını kendin kullanma cesaretini göster!” ifadesi Aydınlanmanın parolasıdır. Bu yaklaşım, Aydınlanmayı geleneksel Hristiyanlıkla çatışma içine sokmuştur. Vahye dayalı dinler, insanlara hayatlarındaki tüm önemli sorunlarda ihtiyaç duydukları bilgiyi, algı ve aklın veremeyeceğini savunur. Aydınlanma filozofları, dinsel sorunlar konusunda aralarındaki tüm farklara rağmen geleneksel Hristiyanlığa ve kiliseye karşı düşmanlıkta birleşmişlerdir. Bu dönemde insan merkezli bilim ve düşünce anlayışı ön plana çıkmış, metafizik merkezli din veya düşünce anlayışı ise gün geçtikçe önemini yitirmiştir. Aydınlanmada sorun, din üzerine kurulu bir hayatta aklın yerini belirlemek değil, akla dayalı bir dünya görüşü içinde dinin yerini belirlemek biçimine dönüşmüştür. Bunun, Aydınlanmanın dine karşı yürüttüğü düşüncenin arka planı olduğunu söyleyebiliriz. Aydınlanmanın başta gelen din anlayışı “akıl dinidir”, “doğal dindir”. Bu da Hristiyanlık âlemindeki mezhep ayrılıklarının üstünde kalmak, mezheplerin üstünde ve dışında bir din doğrusu arama yoludur. Mezheplerin üstünde ve dışında bir din doğrusu arama bütün din ve mezheplere hoşgörülle yaklaşmakla mümkün olmaktadır. Bu hoşgörü anlayışının kökleri John Locke’un liberal düşüncesinde bulunmaktadır. John Locke’un din anlayışının, kendinden sonra gelen Aydınlanma dönemindeki “doğal din” anlayışını savunan filozoflara kaynaklık ettiği bilinmektedir.⁶

“Doğal din” insan doğasının özü olan akla uygun din demektir. Bunun karşısında olan ve Deizm’in kabul etmediği din ise akla aykırı din anlayışdır. Dolayısıyla Deizm’de akıl, dine değil; din akla uymalıdır.

Tindal doğal dinden ne anladığını şu şekilde tarif ediyordu: Doğal Din ile Tanrı’nın varlığına olan inancı ve aklımızla bu bilgiden kaynaklanan görevlerin hissedilip uygulanmasını, O’na ve mükemmel eserlerine şahit olmayı, kendimize ve kendimizin mükemmel eserlerine de şahit olmayı, Tanrı ve diğer yaratılmışlarla olan konumumu/ilişkimi anlıyorum. Böylelikle doğal din, akıl ve şeylerin doğası üzerine kurulmuş olan her şeyi kapsar. Dolayısıyla Deizm, kendi anlayışının akla uygun, fitrî bir din anlayışı kabul etmiştir.⁷

Kısacası Deizm’e yol açan sebeplerin başkası 17. yy. itibariyle baş gösteren aydınlanma dönemi ve akla yöneliştir. Akli merkeze alan bu anlayış, din konusunda da aynı şeyi yapmış, dini inançları akla dayalı olarak kabul veya reddetmiştir. Fakat vahyi ve peygamberliği bütünüyle reddetmesi akla dayalı bir anlayıştan çok vahye dayalı olduğu söylenen o dönem Hristiyanlığına ait bir bıkkınlığın ürünüdür. Çünkü akıl, vahyi ve nübüvveti akla aykırı görmez.

⁶ Vahdettin Başcı, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Mart 2018 22(1), 34-35.

⁷ Yrd. Doç. Dr. Emre Dorman, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 223.

En azından akıl açısından mümkün görür. Peki, o dönem Hristiyanlığı'nın hangi özellikleri aydınlanma düşünürlerinin tepkisini çekmiş ve Deizm'in doğuşuna zemin hazırlamıştır?

Hristiyan teolojisinden kaynaklanan nedenler arasında teslis inancını sayabiliriz. Bu inanç Tanrı'yı bir insan gibi kabul etmiş hatta Tanrı'nın sağ gözü ile sol gözü arasındaki mesafenin altı bin fersah olduğunu bile söyleyenler olmuştur. Diğer bir teolojik neden, Hristiyanlığın makullükten uzaklaşıp, surlar ve mucize dinine dönüşmesidir. Hristiyan papazlar, ekmek-şarap ayininde yedikleri ekmeğin Hz. İsa'nın etine, şarabın da kanına dönüştüğü gibi birçok akıl dışı şeyler üretmişlerdi. Tertülyanus'un 'saçma olduğu için inanıyorum' anlayışı bu gerçeği açıkça gözler önüne serer. Bu akıl dışılık da Deizm'e zemin hazırlamıştır. Diğer bir sebep de Hristiyanlık'ta din adamlarının konumudur. Din adamları kendilerini Tanrı ile kullar arasında bir aracı kabul etmişler, papayı Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi saymışlardır. Diğer taraftan da bu din adamları aklın sınırlarını zorlayan şeyleri 'sır' kabul etmiş, bunları inanmayanları hatta tartışanları bile kafir ilan etmişlerdir. Bunun için enginizasyon mahkemeleri kurulmuştur. Öte yandan halk fakirlik içindeyken din adamları zenginlik içinde yüzmüştür. Avrupa'nın en büyük feodal beyleri, din adamlarının arasından çıkmaya başlamıştı. Örneğin, Veda Manastırı on beş bin küçük saraya sahipti. Yine, bir din adamı olan Alguin Feitör (ö. 1049) yirmi bin köleye sahipti. Bilgi felsefesindeki değişim ve kilisenin bilim adamlarına yaptığı baskıları da Deizm'i doğuran sebepler arasında sayabiliriz.⁸

Dine rasyonel yaklaşım ve Deizm hareketi en önemli gelişimini Aydınlanma döneminde İngiltere'de yaşamış ve İngiliz dini düşüncesini etkilemiştir. Doğal teoloji ve deist özgür düşünmenin altın çağı olarak da adlandırılan bu hareketin İngiltere'deki en önemli temsilcileri şunlardır: Lord Herbert of Cherbury, Charles Blound, John Toland, Antony Collins, Matthew Tindal, Thomas Wolston, Thomas Chubb, Thomas Morgan, Lord Bolingbroke, Peter Annet, Shaffesbury, Mandeville. Lord Herbert of Cherbury kendisini hiçbir zaman bir deist olarak tanımlamamıştır. Ancak takipçileri Lord Herbert'i "İngiliz Deizmi'nin Babası" olarak görmüşlerdir.⁹

Deizm'in Türleri ve Temel İlkeleri

Hem teizm hem de ateizm ile mücadele eden bir doktrin olarak Deizmle ilgili olarak bilinmesi gereken ilk şey, Deizm'in tek tip olmadığıdır. Örneğin, Deizmle ilgili eleştirel yazılar yazan Samuel Clarke (1675-1729) dört grup deistten bahsetmektedir:

İlk grup, ezeli, sonsuz, özgür, akıllı bir varlık olarak dünyayı yaratan, saat gibi kuran ve idaresini üstlenen ama dünyayla irtibatı olmayan, içinde olup bitenle ilgilenmeyen bir Tanrı'ya inanmaktadır.

İkinci grup, Tanrı'nın evrenle ilgilendiğini ama bu ilginin içinde ahlaka yer olmadığını kabul etmektedir. Bu gruba göre, dua eden ve duası kabul olmayan bir adamın bilmesi

⁸ Prof. Dr. İbrahim Coşkun, "Modern Çağ Deizminin Nedenleri Ve Sonuçları", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 45-57.

⁹ Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", s. 35.

gereken, Tanrı'nın iradesi, alttan gelen böyle bir talebe uyarak yön değiştiren bir irade değildir. Tanrı'nın iradesi doğrudan kozmik olaylara tekabül eder, tek tek kişilerin arzu ve isteklerinin nesnesi değildir. Bize göre ahlakî olan bir eylem Tanrı'nın katında nötrdür.

Üçüncü grup, Tanrı'nın ahlakî sıfatlarını kabul ederler ama insan ruhunun ölümsüzlüğünü ve ahlakî terimlerin Tanrı ve insanlar arasında bir işlevselliğe sahip olduğunu kabul etmezler.

Dördüncü grup, bazı deistler bütün doğru dinî ve ahlakî doktrinleri kabul etmekle birlikte, bunu genel bir kategori olarak vahyin verebileceğini bunun için özellikle ve sadece Hıristiyan vahyine ihtiyaç olmadığını söylerler.

Bu grupların dışında bazı deistler ise aklın keşfettiği hakikatlere ek olarak nebevî hakikatlere de ihtiyaç duyduğumuzu kabul ederler. Benjamin Whichcote (1609–1683) gibi deizmin öncüsü sayabileceğimiz düşünürlerin temel kabulü şudur: "Aklî doğal olanı keşfeder, doğüstü olanı alır." Ancak buna düşünür şunu da eklemektedir: Doğüstü olarak kabul edilip alınanın bizler tarafından kabulünün ön şartı, bizde var olan doğaya ve akla uygunluk testini de geçiyor olmasıdır. Aksi takdirde reddedilmelidir. Böylece insana sunulan bilgilerin test edilip onaylanmasında akıl en üst yargıç konumuna çıkarılmaktadır.¹⁰

Görüldüğü gibi deistlerin bir kısmı, dinin varlığını bütünüyle reddederken, bir kısmı, aklın testinden geçerek onaylanan dine 'evet' demektedirler. Bu, aklın yargıç konumuna çıkarıldığı bir akide demektir. Tartışmasız böyle bir iddiaya getirilecek en açık itiraz 'hangi akıl' yahut 'kimin akıl' yönündeki sorudur.

Deizm'in babası olarak kabul edilen Lord Herbert of Cherbury'e (1583- 1648) göre Tanrı tarafından insan zihnine daha yaratılışından itibaren mükemmel bir varlığa inanma, bu varlığa ibadet etme, bir ömür boyunca dindarca davranıp erdemli olma görevi ile birlikte iyilerin ödüllendirileceği, kötülerin ise cezalandırılacağı, ölüm sonrası gerçek bir yaşamın varlığına iman etme düşüncesi verilmişti. Herbert doğal dinin beş temel ilkesini şu şekilde sıralıyordu:

1. Tek bir yüce Tanrı vardır.
2. O'na karşı ibadet yükümlülüğü vardır.
3. Tanrı'ya yapılacak en güzel ibadet, ahlakın en doğru şekilde uygulanmasıdır.
4. Günahlarımız için pişman olmalı ve onlar için tövbe etmeliyiz.
5. Bu yaşamdan sonra ahirette ödül ve cezalar olacaktır.

Herbert'in takipçilerinden Charles Blount da Herbert'e benzer bir şekilde oluşturduğu doğal dinin yedi ilkesini şu şekilde ifade ediyordu:

1. Her şeyin yaratıcısı, ezeli ve ebedi bir Tanrı vardır.
2. Bu Tanrı, ilahi takdiri yoluyla dünyayı yönetmektedir.

¹⁰ Şaban Ali Düzgün, Dini Anlama Klavuzu, (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 37–38.

3. Mademki Tanrı bizim yaratıcımız ve yöneticimizdir, o zaman insanların görevi O'na ibadet ve itaat etmektir.

4. Bu ibadetin içeriği dua ve şükürden ibarettir.

5. O'na olan bağlılığımızın en büyük göstergesi doğru aklın kurallarına uymak, işleminde ahlaklı ve doğru olmaktır.

6. Dünyadaki eylemlerimize uygun olarak bu yaşamdan sonra ahirette ödüllendirileceğimizi veya ceza göreceğimizi, ruhun ölümsüzlüğünü de hesaba katarak bilmeliyiz.

7. Görev ve sorumluluklarımızı oluşturan ilkelerde hatalar yaptığımızda pişmanlık duymalı ve affedilmek için Tanrı'nın merhametine güvenmeliyiz.

Tindal, doğal dinin ilkelerini: Tanrı'ya inanmak ve O'na ibadet etmek, insanın kendi iyiliği ve mutluluğu, sonra da tüm insanlığın müşterek mutluluğu için gerekli olan şeyleri yapması ve gelecek bir yaşamın varlığına inanmak olarak belirliyordu. Tindal'a göre doğal dinin bu ilkeleri, doğuştan gelen ve Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi belirleyen ilkelerdi.¹¹

Diğer bazı Deist düşünceler ise ahireti, duayı, vahyi reddetmiş, Tanrı'yı kabul etmekle birlikte bir saatçinin saati kurması gibi Tanrı da evreni kurmuş ve kenara çekilmiştir. Ne Tanrı'nın insanla hatta evrenle ilişkisi vardır ne de insanın Tanrı ile bir ilişkisi olabilir. Bu açıdan Deizm tek tip bir düşünce değildir.

Deizm'i Savunduğu İddia Edilen İslam Düşünürleri

İslam düşüncesinde nübüvvetin inkârı konusu istisnâ bir durumdur. Bazı aşırı akımlar hariç, mezhepler ve âlimler peygamberliğin varlığı ve Hz. Muhammed (s.a.a)'in son peygamber olduğunda şüphe etmemişlerdir. Ancak bazı düşünürlere nübüvveti inkâr konusu isnat edilmiştir. Ancak bu iddialarda kesin değildir. İslam düşüncesinde nübüvveti inkâr ettiği söylenen düşünürlerin, ortak noktası aklın yeterli olduğu düşüncesidir. Bu anlayış ise İslam düşünce dünyasında Deizm'in kökleri başlığıyla işlenmektedir.

Nübüvveti inkâr ettiği söylenen önemli isimlerden birisi de İbn Ravendî'dir. İbn Ravendî'nin mülhid (inkârcı) olduğuna delalet eden ve ona nisbet ettirilen görüşlerin acımasız olanları nübüvveti saldırı mahiyetindeki "Kitabü 'z-Zümrüd" adıyla bilinen fakat günümüze sadece birkaç parçası ulaşan eserdir. İbn Nedim, ünlü eseri el-Fihrist'te onun hayatının son dönemlerinde bu aşırı fikirlerinden tövbe ederek dine ve peygamberlere iman ve saygı noktasına geldiğini bildirmektedir. Peygamberlerin lüzumsuz, hatta zararlı olduklarını, onların masumiyetlerinin söz konusu olamayacağını, Hz. Muhammed'in de masumiyetinin söz konusu olamayacağını iddia etti. 'ed-Dâmiğ' adlı eserinde Kur'an'ın çelişkilerle dolu olduğunu söylemekte, onun icazına ilişkin söylemlerin de abartılı olduğunu öne sürmektedir. İbn Ravendî, her şeyin akılla çözülebileceğini ve çözülmesi gerektiğini, bunun için Allah'ın insana tek güç olarak aklı verdiğini iddia etti. Peygamberlere

¹¹ Yrd. Doç. Dr. Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açıdan Deizm ve Eleştirisi", 223-224.

gerek yoktur. Çünkü eğer peygamberlerin söyledikleri akla aykırı ise onların reddi gerekir; uygunsuz o zaman akıl dururken onlara sığınmaya lüzum yoktur.¹²

İmam Maturidi ve Şii âlim Seyyid Şerif Murtaza, İbn Ravendî'ye isnad edilen nübüvvet inkârının iftira olduğunu belirtmektedir. Bütün bu açıklamaların İbn Ravendî'ye ait olmadığını söyleyen İmam Maturidi, nübüvveti inkâr edenlerin ilki olarak Ebu İsa el-Verrak'ı göstererek, O'nun mucizeye inanmayı insanların tabii güçler hakkındaki bilgisizliklerine bağladığını ve mucizeyi reddettiğini vurgulayarak, İbnü Ravendî'nin peygamberliği ispat için ileri sürdüğü fikirleri aktarmakta ve inkârcı görüşleri Verrak'a nisbet etmekte ve ona cevap niteliğinde İbn Ravendî'nin görüşlerinden yararlanmaktadır. Ayrıca İbn Nedim, Maturidi'in iktibaslarının doğruluğunu destekleyecek mahiyette, İbn Ravendî'nin kitapları arasında "Kitabü İsbatü'l-Rusül" isimli bir eserin bulunduğunu ifade etmektedir.¹³

Peygamberliği inkâr edenlerin başında gelen belki de en önemli şahsiyetlerden biri Ebu Bekir er-Razi'dir (ö.310/925). İslam düşünce tarihinde materyalist (dehri) felsefenin de öncülerinden kabul edilen Razi, kendisine nisbet edilen gayr-ı İslamî görüşlerin etkisiyle bir ekol oluşturamamış, hatta onu takip eden bir grup bulunmamıştır. Çok sayıda eser telif eden Razi, bu başarısına rağmen İslam dünyasında menfi bir şöhrete sahiptir. Bunun sebebi de onun bazı müelliflerce mühlid ve nübüvvet müessesesine karşı birisi olarak gösterilmesidir. Yaygın kanaat böyle olmakla birlikte gerçek durum açık değildir. Bu konular hala tartışılmaktadır. Razi'nin peygamberlikle ilgili düşünceleri kendi eserlerinden ziyade daha çok başkaları tarafından nakledilmektedir. Bu sebeple bu düşüncelerin kendisine ait olup olmadığı hususunda şüpheye düşülmüştür. Meşhur İsmaili kelamcı Ebu Hatim er-Razi'nin (ö.3 22/933) "A'lamü'n-Nübüvve" adlı eserinde tartışmış olduğu kişiye ait görüşlerin sahibinin Ebu Bekir er-Razi olduğu ve bu düşüncenin yine bir İsmaili olan ve müelliften yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Hamidüddin el-Kirmani (ö.411/1021) tarafından da kabul görmüştür. Ancak son dönemlerde yapılan bazı araştırmalarda bu iddiaya ciddi eleştiriler yöneltilmiştir. Eserde mühlid olarak anılan kişinin kültürsüz, tutarsız ve sıradan birisi olduğu izlenimi veren ifadelerin yer almasından hareketle onun olmayacağı ileri sürülmüştür. A'lamü'n-Nübüvve isimli eserde Ebu Bekir er-Razi'ye ait olduğu ileri sürülen nübüvvet ve ona bağlı konulara itiraz noktaları şöyle özetlenebilir:

İnsanın kainatla ilgili bilgilerinin ve çeşitli ilimlere ait ilkelerin peygamberlerin getirdiği dinlere dayandığı iddiası doğru değildir. İnsanlar bu bilgilerini filozoflara ve çeşitli ilim ve sanata mensup uzmanların deney ve gözlemlerine borçludurlar.

Peygamberler yoluyla geldikleri iddia edilen dinler arasında tutarsızlıklar mevcuttur. Her bir peygamber bir başkasını yalanlamıştır. Peygamberlere indirilen kitaplar arasında da çelişki ve tutarsızlıklar mevcuttur. Bu sebeple nübüvveteye dayalı bilginin gerçeği yansıttığını düşünemeyiz.

¹² Prof. Dr. Yaşar Nuri Öztürk, Tanrı, Akıl ve Ahlakta Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm, (İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2015), 119-120.

¹³ Doç. Dr. Vecihi Sönmez, "Nübüvveteye Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 280.

Allah'ın insanlar arasından bir kısmını seçerek onları peygamberlikle görevlendirmesi ve bu şekilde bunları diğer insanlardan üstün hale getirmesi, insanları bu gruba muhtaç bırakması uygun değildir. Çünkü bunun neticesinde insanların bir kısmı kâfir diğer bir kısmı ise mümin diye ayrılırlar. Bu durum ise insanlar arasında kışkırtmalara ve birbirlerinin aleyhinde çalışmalarına sebep olur.¹⁴

Bu düşünörlere ilaveten başka nübüvvet inkârcısı olduğu söylenen düşünörlürl de zikredilmiştir. Ama kaynaklarda ön planda tutulanlar İbn Ravendî ve Ebu Bekir er-Razi'dir. Ancak onlarında nübüvveti inkâr ettikleri şaibelidir. Fakat onlara isnat edilen görüşlerle nübüvvet inkârcılarının ne tür gerekçelerle nübüvveti inkâr ettikleri görölmüş oldu. Bu gerekçelerin asıl noktası ise akıldır. Aklı yeterli gören düşünce, peşi sıra nübüvveti ve vahyi inkâr etmiştir. Bu da modern Deizm'in temel dayanak noktasını oluşturur.

Deizm ve Tanrı Anlayışı

Deizm, başlangıçta dünyayı yaratan ancak daha sonra buna müdahale etmeyen bir Tanrı'ya inanır. Tanrı kâinatı mükemmel bir şekilde yaratmıştır. Kâinata Tanrı'nın koyduğu tabii yasalar hakimdir. Tanrı kendi koyduğu bu tabii yasalara müdahale etmez. Eğer Tanrı kendisi tarafından konulan bu yasalara müdahale eder ise, o zaman evrenin ve evrende hâkim olan yasaların mükemmel yaratılmadığı anlamına gelir. Böylece deist anlayış, Tanrı istediği zaman âleme müdahale eder diyen teist anlayıştan farklı bir anlayış ortaya koymaktadır.¹⁵

Deizm'e göre Tanrı'nın varlığı ve birliği açıktır. İnsan Tanrı'nın varlığını kendisine ve çevresine bakarak akıl yürütme yoluyla keşfedebilir. Yani Deizm'e göre Tanrı'nın varlığının delilleri insanın kendisi ve doğadır, diyebiliriz. Çünkü insanın bizzat kendisi yaratıcının kendisi olmadığının bir kanıtıdır; babası, dedesi ataları da kendilerini yaratmamışlardır; hiçbir bitki veya ağaç yahut hayvan kendi kendilerini var etmemiştir. Bütün bu delillere bakıldığında sonsuzlukta var olan ilk nedene, tabiatta bilebildiğimiz görünebilir varlıklardan tamamen farklı olan ve tüm varlıkların varlık nedeni olan yani onları yaratan bir ilk varlığa inanmak zorunlu olmaktadır. İşte bu ilk varlığa insanlar Tanrı demektedirler.

Tanrının varlığının yanında onun sonsuz bilgisine, merhametli oluşuna, cömertliğine ve affediciliğine dair kanıtlar da bilim vasıtasıyla akıl yürütölerek bulunabilir. Örneğin deistlere göre Tanrı'nın hesabını yapamayacağımız kadar yaratmadaki ihtişamı onun gücünü, dünyayı doldurduğu hatta nankörlerden bile esirgemediği bol nimetler onun cömertliğini ve affediciliğini gösterir. Tanrı'nın ne olduğu bilinmek isteniyorsa bu kutsal kabul edilen kitaplarda değil, Tanrı'nın yarattığı ayetlerde aranmalıdır.¹⁶

¹⁴ Doç. Dr. Vecihi Sönmez, "Nübüvveti Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Ravendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", 281-182.

¹⁵ M. Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm., ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 226.

¹⁶ Thomas Paine, Akıl Çağı -Gerçek ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma-, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 28-29.

Deizm”i “aleme müdahale etmeyen, yarattıkları ile ilgisiz bir Tanrı inancı” şeklindeki popüler tarifi ile sınırlandırmak haksızlık olur. Deizm’in ortaya çıkmasına neden olan tarihsel süreçler sebebiyle, Deizm’in Hıristiyan dini ve kültürü içindeki teslis, aslı günah ve kilisenin yanılmazlığı gibi temel inançlar ile kutsal kitabın sahip olduğu problemlere yönelik tepkisel bir anlayış, dini ve felsefi bir arayış olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Deist Tanrı tasavvurunun ortaya çıkarmış olduğu tabloda, pek çok açıdan belirsizlikler bulunmaktadır. Örneğin deist yazarların birçoğu Tanrı’nın her şeye gücü yeten, irade sahibi bir varlık olduğunu söylemelerine ve âlemi mükemmel bir şekilde yarattığına inanmalarına rağmen, Tanrı’nın evren ve insan ile olan ilişkisi noktasında tatmin edici ve tutarlı bir yaklaşımda bulunamamışlardır.

Deizm ve Ahiret Anlayışı

Ahiretin varlığı ve ruhun ölümsüzlüğü konusunda da deistler arasında bir ittifak mevcut değildir. Kimilerine göre bu dünyadaki yaşantımızın ve işlerimizin bir neticesi olarak ve mutlak adaletin gerçekleşebilmesi için ahiret hayatı olması gerekirken, kimileri bu düşünceye karşıdır. Bazı deistler insana verilecek ceza ve mükâfatın bu dünya hayatında olacağını söylerken diğerleri ceza ve mükâfatın ahirette olacağını söylemişlerdir.

Örneğin deist yazarlardan Herbert of Cherbury’nin inanç sistemine göre bu dünya hayatından sonraki yaşamda ödül ve ceza olacaktır. Tanrı insanları bu dünyadaki fiillerinden dolayı sorumlu tutacak, iyileri ödüllendirip kötülerini ise cezalandıracaktır. Radikal deistlerden biri olarak kabul edilen Anthony Collins (ö.1729), ruhun maddi olduğunu söyler ve onun ölümsüzlüğü ile gelecek bir yaşam düşüncesine de karşı çıkar. Collins’e göre ruhun ölümsüzlüğü düşüncesinin kökeni Mısırlı rahiplerin inançlarına dayanır. Deist düşünce sahibi Lord Viscount Bolingbroke (ö.1751), gelecek yaşamın varlığı hakkında kuşkulara sahiptir. Ona göre gelecek yaşam varsa bile, bir cezalandırma söz konusu değildir. Bolingbroke, esasen Musa’nın, ruhun ölümsüzlüğüne ve ölüm sonrası ödüllendirme ve cezalandırma olduğuna inanmadığını ve bu öğretileri Mısırlılardan öğrenmiş olmasının muhtemel olduğunu iddia eder. Bolingbroke’a göre cehennem ile korkutma, bazı büyük ahlakçılar tarafından alaya alınan bir konuydu. Bu yolla halkın aklının uyutulmaya çalışıldığına inanılmıştı. Ona göre gelecek bir ödüllendirme ve cezalandırma inancı orijinal olmadığı gibi, tabiatın yasası tarafından da onaylanmayan bir inançtı. Çünkü doğal yasalarla aynı zamanda var olmamış, Hıristiyanlığın oluşturulmasıyla yeniden ortaya çıkmıştır. Voltaire’e göre Musa, Yahudilere ölüm sonrası bir hayat için armağan ve cezalar vermediği gibi onlara ruhların ölümsüzlüğüne dair herhangi bir şey de söylememiştir. Onları cennetle umutlandırmamış, cehennemle korkutmamıştır. Yani Musa’nın öğretileri sadece bu dünya içindir.

Görüldüğü gibi ahiret hayatı konusunda deistlerin kafası bir hayli karışıktır. Kimi deist ahiret hayatı, ödül ve ceza olmalıdır derken kimisi buna karşı çıkmakta ve böyle bir inancın eski Mısırlılardan Yahudilik ve Hıristiyanlığa geçtiğini söylemektedir. Diğer bazı deistler ahiretin tabiatın kanunları tarafından onaylanmayan bir inanç olduğunu iddia ederken bazıları ise bu hususta agnostik bir tavır takınmaktadır.¹⁷

¹⁷ Prof.Dr. Hamdi Gündoğar, “Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük”, ”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 35–36.

Deizm ve Peygamberlik-Vahiy

Deistler tarafından dinî gerçeklerin akıl ile bulunabileceğine hükmedilmesi, insanları doğru yola iletmek için peygamberlerin gönderilmesinin ihtiyacını da geçersiz kılmıştır. Deistler'e göre şayet Musa ve İsa gibi şahsiyetler gerçekten yaşamışlarsa onların öğreti-leri aklın gücü ile bulunabilen tabii bir dinden farklı değildir. Onlara göre İsa ahlakî bir öğretmendir. Hıristiyanlık olarak ifade edilen dinin saf ve bozulmamış hali gerçek tabii dindir ve bu tabii din daha yaratılışımızdan itibaren Tanrı tarafından kalplerimize yazılmıştır. Herbert of Cerbury (ö.1648) ve John Toland (ö. 1670) gibi deist yazarlar vahyin insan aklının üzerinde birtakım bilgiler verebileceği ancak bu bilgilerin akıl ile çelişmele-rinin söz konusu olmayacağını savunmuşlardır. J. J. Rousseau (ö. 1 778), insanın doğal melekelerinin Tanrı'nın doğal vahyini anlayıp kavramaya yeterli kılındığını ifade ederken Voltaire (ö.1778), mevcut vahiyleri pek çok insan ürünü yazıdan aşağı kabul ederek alaya alır. Thomas Paine ise gerçek vahyin insanın doğadan yaptığı gözlemlere dayalı olduğu, bu sebeple evrensel olan bu vahyin yanlış yorumlanarak Eski ve Yeni Ahid gibi yazılı metinler olarak algılandıklarını savunmuştur. Özellikle Voltaire, Rousseau ve Paine, vahiy ürünü olarak kabul edilen dinlerin pek çok savaşa, işkence ve zulme sebep oldukla-rını ve aynı zamanda tüm bu dinlerin birbirlerine karşı nefretle baktıklarını iddia ederler. Vahiy konusundaki yaklaşımlar böyle olunca doğal olarak vahyi tebliğ edecek bir pey-gamberin varlığı da gereksiz görülmüş, peygamberler ve özellikle de Hz. İsa, kimilerince bir sahtekâr, kimilerince ahlakî bir öğretmen, kimilerince ise doğal dinin güçlü bir savu-nucusu olarak tasavvur edilmiştir.¹⁸

Deistler tarafından gerçeklerin aklın ışığında bulunabileceğine hükmedilmesi, insanları doğru yola iletmek için peygamberlerin gönderilmesinin ve bu peygamberlerin elinde bir takım doğaüstü hallerin gerçekleşmesinin gereksinimini de geçersiz kılmıştır. Deistler ta-rafından savunulan doğal din anlayışı, geleneksel manada anlaşılın dinler aracılığıyla ge-len vahiyden farklı bir yapıda olan doğal vahiy anlayışına dayanmaktadır. Doğal vahiy-den anlaşılın düşüncelerden biri Tanrı'nın fiziksel doğa içinde bir vahyi olduğu inancıdır. Bu inanca göre Tanrı, fiziksel doğa içinde gerçekleşen birtakım olaylar yoluyla kendi ira-desini ortaya koymaktadır. Doğal vahyin varlığından ve bu tür vahiy vasıtasıyla Tanrı'nın varlığının herkes tarafından bilinebilecek olması inancından hareket eden bazı deistler, 'özel' ya da 'doğaüstü' bir vahyin varlığını gereksiz görmüşlerdir.

Rousseau'ya gelince o, Tanrı'nın insanlara vermiş olduğu melekelerin, O'nun doğal olan vahyini anlayıp kavramaya yeterli kılındığını savunur. Rousseau, Tanrı'nın vahiy yo-luyla göndermiş olduğu dini, peygamberlerine vermiş olduğu yetki ve onların eliyle ger-çekleştiğine inanılan mucizeler yoluyla koruduğunun, insanlar tarafından yazılan ve kut-sal olarak kabul edilen kitaplarda yer alan mucizelere şahitlik eden insanların şahitliklerini aktaranların, yine insanlar olmasının ve bu yolla sürekli olarak Tanrı ile kul arasına başka insanların ve bu insanların nakillerinin bulunmasının anlaşılır bir durum olmadığını söyler.¹⁹

¹⁸ M.Emre Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2009, 293.

¹⁹ Yrd. Doç.Dr. Ersan Özten, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 260–261.

Deizm, Ahlak ve Kötülük Problemi

Kötülük olgusu üzerinden yürütülen tartışmalara baktığımızda, insanların genel olarak şu üç farklı tavrı sergilediklerini görmekteyiz. Kötülükle Tanrı'nın yüksek sıfatları arasında çelişki bulunduğunu düşünen bir grup, doğrudan Tanrı'nın varlığını inkâr yolunu seçerken, Seneviyye / Düalistler olarak anılan bir diğeri, iyilik ve kötülük için iki ayrı yaratıcının bulunduğu kanaatine varmıştır. Buna karşılık üçüncü bir grup, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, Tanrı'nın yüksek sıfatlarıyla kötülük olgusu arasında hiçbir çelişkinin bulunmadığı tezini savunmuştur.²⁰

İnkârcılar, kötülüğün varlığını Tanrı'nın varlığını inkâr etmek için kullanmışlardır. Onlara göre kudretli, merhametli bir Tanrı, bunca kötülüğün varlığına izin veremez. Bu kadar kötülük varolduğuna göre Tanrı yok demektir. Bu düşünce mantıksal açıdan şöyle formüle edilmiştir;

Kudretli, iyiliksever bir Tanrı olsaydı, kötülük olmazdı.

Kötülük vardır.

Öyleyse iyiliksever, kudretli bir Tanrı yoktur.

Deizm ise kötülüğün varlığını Tanrı'yı inkâr etmek için kullanmamış, aksine Tanrı'yı var kabul etmiş ama O'nun yeryüzüyle irtibatını koparmıştır. Yeryüzü ile irtibatı kopmuş bir Tanrı ise haliyle kötülükten de uzak kalmış olacaktır. Deizm'in kötülüğe bakışı onların tenzihçi anlayışına dayanır. Onlara göre insan hayatındaki kötülük, Tanrı'nın mükemmel oluşuyla açıklanamaz. Eğer Tanrı, insan hayatıyla ilişkisi olsaydı bunca kötülük varolmazdı. Çünkü Tanrı'nın müdahale alanında kötülüğün olması demek, Tanrı'nın kötülüğe izin verdiği veya O'nun kötülüğün kaynağı olduğu anlamına gelir ki bu Tanrı'ya yakışmaz. Bu nedenle Deistler Tanrı'nın insanla ilişkisini reddetmiş, kötülüğün ise insandan kaynaklandığını söylemişlerdir.

Deist yazarlara göre insan tabii bir ahlakî yaratılış üzerinde bulunmaktadır ve insanın göstermiş olduğu ahlakî davranışlar ve iyilikler, geleneksel dinlerce bildirilen ahiretteki ödül ve ceza kaygısından değil, tabiatının gereğidir. Deistler, Tanrı'ya yapılacak ibadetin içeriğinin erdemli bir yaşam ve ahlakî davranışlar olduğunu ifade etmişlerdir, ancak bir insanın neden ahlaklı davranması gerektiğini, ya da neden ahlak diye bir kavramın olması gerektiğini tabii dinden hareketle ortaya koyamamışlardır. Aklın tek başına din ve ahlakî ilkeleri kurmakta yeterli olduğu iddiası, içinin tatmin edici şekilde doldurulması gereken oldukça büyük bir iddihadır. Din tarafından ortaya konulan ahlakî davranışlar akıl ve mantık ile de uyum içindedir. Buradaki en kritik nokta ise aklın ve insan tabiatının ilahi bir bildirim olmadan tek başına ideal bir ahlak anlayışına hükmetmeye yeterli olup olmadığıdır. Ancak insan özgür irade sahibi bir varlık olduğundan genellikle kendi başına kötülüklerden korunabilme potansiyelini yeterince devreye sokamamış ve ancak ilahi bir sevk ve bildirim ile doğru ile yanlış ayırt ederek gerçeğe ulaşabilmiştir.²¹

²⁰ Şehristani, el-Milel ve'n-nihal, tah. Muhammed Seyyid Keylani, Beyrut, ts. 1, 237-238.

²¹ M.Emre Dorman, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, 2009, 433-434.

Deizm'in Eleştirisi

Deistlerin Newton'un formüle ettiği 'Tanrı'nın bir saat gibi kurduğu evren O'nun müdahalesine gerek duymayacak mükemmellikte işlemektedir. Dolayısıyla artık evrenin işleyişine karışmamaktadır' iddiasını S. Clarke şöyle eleştirmektedir: "Newton şunu göremedi: Saatçi parçaları yapar. Oysa Allah parçaları yapmanın ötesinde, bu parçaları çalıştıran kanunları/sistemi yapandır. Doğa yasaları, sürekli itilip kakılan maddenin güçlerini tanımlamaz; tersine yasalar Tanrı'nın ilahi kudretinin işleme tarzlarını gösterir. Dolayısıyla koyduğu kanunları gözetiyor, saati değil. Kanunların çiğnenmesini istemiyor, dolayısıyla Tanrı'nın yarattığı evrenle ilişkili olmasını düşünmemiz ah-laken zorunludur.

İnsanın sadece rasyonel tarafı yok; duygu dünyası da var. İnsanın duygu dünyasının deizm tarafından ihmal edildiğini söylememiz gerekir. Ama öbür taraftan insanın duygu dünyasının dinler tarafından istismar edilebildiğini de görmek gerekir.²²

Deist Tanrı tasavvurunun ortaya çıkarmış olduğu tabloda, pek çok açıdan belirsizlikler bulunmaktadır. Örneğin deist yazarların birçoğu Tanrı'nın her şeye gücü yeten, irade sahibi bir varlık olduğunu söylemelerine ve alemleri mükemmel bir şekilde yarattığına inanmalarına rağmen, Tanrı'nın evren ve insan ile olan ilişkisi noktasında tatmin edici ve tutarlı bir yaklaşımda bulunamamışlardır.

Eşi ve benzeri bulunmayan, başlangıç ve sonu olmayan, alim, adil, güvenilir, yaratıcı, koruyucu ve her şeyin yöneticisi özgür bir varlık olarak tasavvur ettikleri Tanrı'nın, adeta insanları kendi hallerine bırakıncasına, onlara çeşitli bildirimlerde bulunmaması için ne gibi geçerli sebeplerin olduğu konusu ile ilgili yeterli bir açıklama yapamamışlardır. Önde gelen deist yazarların Tanrı'nın sıfatları ile ilgili yaklaşımları, alemleri ve içindeki tüm canlıları yoktan yaratan ve ilahî inayeti ile tüm alemleri yöneten bir Tanrı inancına dayanmaktadır. Bu noktada böyle bir durumda teizm ile deizm arasında ne fark kaldığı şeklinde bir soruyu akla getirmektedir.

Öncelikle deistlerin yaklaşımlarından hareketle Tanrı'nın alemleri ile olan ilişkisinin, yani alemleri üzerindeki etkinliğinin ne şekilde anlaşıldığının belirlenmesi gerekirdi.

Tanrı tarafından mükemmel bir şekilde yaratılan evrenin, yine O'nun tarafından yaratılmış olan doğa yasaları doğrultusunda, ilahî müdahaleye ihtiyaç duymayacak şekilde işlediği görüşünün bazı deistler tarafından kabul edildiği görülmüştür.

Bazı deistler, olası bir müdahalenin Tanrı'nın evreni yeterince mükemmel yaratmadığı anlamına geleceğini iddia etmişler ve bu noktada, Tanrı'nın evrene müdahale ettiği inancındaki klasik teist tutumdan farklılık göstermişlerdir. Deizm'in Tanrı tasavvurunun bazı açılardan belirsizlikler ihtiva ettiği görülmektedir. Bu belirsizlikler onların kendi içlerinde de birbirleriyle çelişen yaklaşımlarda bulunmalarını beraberinde getirmiştir.²³

²² Şaban Ali Düzgün, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017), 11.

²³ Yrd. Doç. Dr. Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", 226.

Deist yazarlar geleneksel dinlere karşı doğal bir din inancının savunmasını yaparken, doğal dinin varlığının, geleneksel manadaki dinin alternatifi olamayacağını ve insan doğasından/aıklından çıkarsanan doğal dinin varlığının geleneksel dinin varlığına engel teşkil etmediğini görememişlerdir. Yani doğal dinin insanlığın orijinal dini olduğu kabul edilse dahi tarihsel gerçeklikler göz önünde bulundurulduğunda, insanların doğal dinden uzaklaşmalarından ve çeşitli batıl inançların etkisi altında kalmalarından dolayı, Tanrı tarafından uyanılarak gerçeğe çağırılmamaları için ne gibi makul bir neden olabileceğinin de deist yazarlar tarafından açıklanması gerekirdi.

Deizm önceden de açıkladığımız gibi kendisinin ‘doğal din’ yani insan doğasından gelen, akla uygun din olduğunu savunmuştur. Doğanın kanununa uygun görünen zayıfın korunması değil, sosyal Darwinizm’in önerdiği gibi ‘en uygun olanı hayatta tutmak, diğerlerinin yok oluşunu sadece seyretmektir. İnsan doğaya uygunluğu ölçüsünde değil, aksine onu dönüştürdüğü, onun yasalarına meydan okuduğu ölçüde üst insandır. Kendisine ufuk ve rü’yet/vizyon verilen peygamber, insanı doğaya uyum gösteren sıradan bir insan olmaktan çıkarıp üst insana evirme gibi bir misyonun peşine düşmüştür.²⁴

Bazı deistlerce Tanrı’ya yapılacak ibadetin içeriğinin erdemli bir yaşam ve ahlakî davranışlar olduğu ifade edilse de, bir insanın neden ahlaklı davranması gerektiğini, ya da neden ahlak diye bir kavramın olması gerektiğinin de doğal dinden hareketle ortaya konması mümkün değildir. Yani kısaca aklın tek başına dini ve ahlaksal ilkeleri kurmakta yeterli olduğu iddiası, içinin tatmin edici şekilde doldurulması gereken oldukça büyük bir iddiadır.

Deist düşünürler tarafından ileri sürülen günahlara tövbe edilmesi gerektiği yönündeki ‘doğal din ilkesi’ dikkate alındığında, vahiy olmadan neden bir eylemin günah olarak kabul edileceğinin ve neye dayanarak Tanrı’nın bu günahlardan dolayı insanları sorumlu tutacağını açıklanabilmesi de mümkün gözükmemektedir. Aynı şeyin sevap kavramı için de söylenmesi mümkündür. Yani iyilik yapılması ve Tanrı’nın iyileri ödüllendirip kötülerini cezalandıracağı bilgisinin de vahye dayalı bir destek olmadan rasyonel bir temele dayandığı iddia edilemez.

Önemli deist düşünürlerin kabul ettiği ahiretin varlığı inancı da bir ‘doğal din ilkesi’ olarak açıklanmaya ihtiyaç duyar. İnsanın doğal bilgisinden hareketle ahiretin varlığı ile ilgili inanca ulaşabileceğinin gösterilmesi pek kolay gözükmemektedir.

Ahret inancına sahip dünyadaki milyarlarca insan dikkate alındığında, bu insanların ahiretin varlığı inancına ulaşmaları, vahye dayalı dinlerin takipçileri olmalarından ve bu sayede Tanrı’nın ahiret hayatı ile ilgili vaadine güven duymalarından kaynaklanmaktadır. Ahiretin varlığını inkâr eden ya da en azından orada herhangi bir cezalandırmanın olmadığına inanan deistlerin de doğal dinden hareketle nasıl böyle bir sonuca ulaştıklarını açıklamaları gerekir.

Ahlakın temeline dayalı yapılacak sorgulamalar, deistlerin doğadan geldiğini iddia ettikleri vicdan yasalarının esasen geleneklerden doğduklarını gösterecektir. İnsanın ahlakî

²⁴ Şaban Ali Düzgün, “Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin”, 11-12.

bir yaşam sürebilmesi için rasyonel bir temele dayanması zaruridir ve söz konusu rasyonel temel ancak Tanrısal bildirim yoluyla kurulabilir. İnsanların sadece akıllarından hareket ederek, iyi-kötü ya da güzel-çirkin olarak kabul edilebilecek fiiller ile ilgili ortak bir paydada buluşmalarının pek mümkün olmadığı açıktır.

Düşünce tarihinde hazcılık ve faydacılık gibi kabuller ile birlikte güçlü olanın ayakta kalması için zayıfı ezmesi gerektiği şeklinde felsefi görüşlerin savunulmuş olması ve mensubu oldukları toplulukların baskın olan adet ve kültürlerinin etkisinde kalan insanların ahlakî açıdan uygunsuz kabul edilecek inanç ve uygulamaları, insan doğasının vahye dayalı bir sevk olmaması halinde ne gibi yönelimleri meşrulaştırdığını ortaya koymuştur.

Dinî bildirim olmadan iyi ve kötünün ne olduğunu bilmemiz mümkün değildir. Yani bu noktada ilahî desteğe ihtiyaç bulunmaktadır. Aksi halde herkesin içinde bulunduğu şartlar doğrultusunda iyi ve kötü tanımlamaları oluşturması mümkündür. Bu durumda ahlakî kabul ve eylemlerin keyfileştirilmesi kaçınılmaz olur. Bunun yanında ahlakın sırf teorik değil, pratik yönünün de bulunduğu dikkate alındığında, "Doğru nedir?" sorusu kadar, "Neden doğruyu yapmalıyım?" sorusu da önemli olmaktadır. Örneğin herkes "Hırsızlık, adam öldürmek ya da zayıfları ezmek kötüdür" diyerek bunun fıtratın kaynaklanan bir bilgi olduğunu söyleyebilir. Ancak bu söylem sadece ahlak ile ilgili doğru bir teori oluşturmamızı mümkün kılabılır. İşin pratik boyutu ise farklı bir alan açmaktadır: "Neden içi para dolu bir çanta bulduğumda onu sahibine vermeliyim?" Ya da "Güçlü olmama ve karşı tarafı yok ettiğimde zarara uğramayacak olmama rağmen neden öldürmemeliyim?" şeklindeki sorulara verilecek cevapların rasyonel temelini oluşturabilmesi için din ve ahiret inancı gerekir.

Deizmin ortaya çıkmasına neden olan tarihsel süreçler sebebiyle, Deizm'in Hıristiyan dini ve kültürü içindeki teslis, aslî günah ve kilisenin yanılmazlığı gibi temel inançlar ile kutsal kitabın sahip olduğu problemlere yönelik tepkisel bir anlayış, dini ve felsefi bir arayış olarak ortaya çıktığı görülmektedir.

Deist yazarların Tanrı-âlem-insan ilişkisine yönelik olarak önermiş oldukları yaklaşımların hedefleri ne olursa olsun; deizmin zaman içinde Tanrı'nın insan hayatındaki merkezi konumunu sarsan ve Tanrı-insan ilişkisini zayıflatan bir yapıya dönüştüğü görülmektedir.

Dini ve sosyal hayata yansımaları üzerine yapılan araştırma verilerinden hareketle, Tanrı'nın insanların işleri ile ilgili olduğu inancının zayıflamasına paralel olarak ahlakî inanç ve kabullerin de zayıfladığı görülmüştür. Bu ise bazı deist yazarların zannettiği gibi, geleneksel dinlere karşı akli ve yaratılışından hareket eden insanların, daha doğru ve ahlaklı bir yaşam süreceği tezinin geçersizliğini ortaya koymaktadır.²⁵

Dinsel emirler, insanların hayatına yön veren ve neden doğrunun yapılması ya da neden ahlaklı davranılması gerektiği hususunda rasyonel temel oluşturan makul bir muhtevaya sahiptirler. Tanrı ile insan arasındaki irtibatın kurulmasını sağlayan vahyin hiçe sayılması ve herkesin aklından hareketle bir takım dini ve ahlakî doğrulara ulaşabileceğinin ileri sürülmesi ise sosyal ve tarihsel gerçeklik ile örtüşmemektedir.

²⁵ Yrd. Doç. Dr. Emre Dorman, "Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi", 224-234.

Sonuç

Deizm, Hıristiyanlık dinine tepkinin ve akla yönelişin bir ürünüdür. Hıristiyanlık dinindeki akla aykırı inançlar ve din adamlarının baskı zulümleri, bilimsel gelişmeler, insanları akla yöneltmiştir. Bu yöneliş bazen dinde reform bazen ateizm bazen deizm şeklinde sonuçlanmıştır. Deizm, akılı merkeze almış, dini de akla tabi kılmıştır. Akla tabi olan bu dine ‘doğal din’ demiş, doğal, fizikî alemi de Tanrı’nın vahyi kabul ederek doğaya uygun bir inanç ve amel içerisinde olmayı savunmuştur.

Deizm, itikatta akılı, amelde ahlaki esas kabul etmiştir. Bu iki kabulde Hıristiyanlığa karşı bir tepki sezilmektedir. Akılı esas almadaki neden, Hıristiyanlığın akla aykırı bir hal alması iken, ahlaki esas almalarındaki neden ise Hıristiyan din adamlarının ahlaka uymayıp, ritüelleri ön plana çıkaran yaklaşımıdır. Aynı tehlike İslam dini içinde geçerlidir. Yani İslam anlayışı akıl ve ahlaktan uzaklaştıkça, buna tepki olarak ya reform ya da Deizm benzeri akımların yayılması artacaktır. İmam Cafer-i Sadık (a.s)’ın da buyurduğu gibi içteki peygamber olan akıl ile dıştaki peygamber olan Resullerin birbiriyle uyumlu olması gerekir. Çünkü akıl, Resullerin tasdikçisi konumundadır. Akılın, Resulleri tasdik etmesi akılla din arasında uyum şarttır.

Deizm’in Tanrı, Tanrı-alem-insan, ahiret, ahlak gibi konularda vahyedilmiş dinlerin otoritesini reddedip, akılı esas aldıkları görülmüştür. Ancak aralarındaki ihtilafları sonlandırmış değillerdir. Aslında bu inançları kabulleri bile vahyedilmiş dinden etkilendiklerini gösterir. Çünkü aklın ölüm sonrası ceza ve ödülü kabul etmesi veya ahlaki sadece akılla temellendirmesi vahyedilmiş din olmadan insan için pek mümkün değildir. Diğer yandan bazı deist yazarlar dua ve şükürden bahsetmiştir. Bunların da akılla ulaşılması pek mümkün değildir. Bu da vahyedilmiş dinlerden etkilendiklerini gösterir.

Öte yandan savundukları inançları, akılla yeterince delillendirememişler, vahyedilmiş bir dinin neden mümkün olamayacağını akılla ortaya koyamamışlardır. İnançları konusunda akla dayanmalarına rağmen gönderilmiş bir peygamberin veya dinin olmayacağı konusunu akla dayandırmakta eksik kalmışlardır.

Kaynakça

- Başçı, Vahdettin, “Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Mart 2018 22(1)
- Cevizci, Ahmet, “Deizm”, Felsefe Sözlüğü, (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002)
- Coşkun, İbrahim, “Modern Çağ Deizminin Nedenleri ve Sonuçları”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Dorman, M. Emre, “Tarihsel ve Teolojik Açından Deizm ve Eleştirisi”, Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm., ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Dorman, M. Emre, Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2009

- Düzgün, Şaban Ali, "Deizm: Öncü İsimler ve Temel Doktrin", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Düzgün, Şaban Ali, Dini Anlama Klavuzu, (Ankara: Otto Yayınları, 2020)
- Erdem, Hüsameddin, "Deizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/deizm> (17.08.2021).
- Gündoğar, Hamdi, "Deizm; Aklın Tanrılaştırılması Ya Da Sorumsuz Özgürlük", ", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Özten, Ersan, "Teizm ve Deizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Öztürk, Yaşar Nuri, Tanrı, Akıl ve Ahlaktan Başka Kutsal Tanımayan İnanç Deizm, (İstanbul: Yeni Boyut Yayıncılık, 2015)
- Paine, Thomas, Akıl Çağı -Gerçek ve Efsanevi Teoloji Üzerine Bir Araştırma, çev. Ali İhsan Dalgıç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013)
- Sönmez, Vecihi, "Nübüvvete Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r- Ravendi ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi", Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm, ed. Vecihi Sönmez vd. (Van: Ensar Neşriyat, 2017)
- Şehristani, el-Milel ve'n-nihal, tah. Muhammed Seyyid Keylani, Beyrut, ts. 1